V odborné literatuře se objevuje první zmínka o lokalitě "Na valách" roku 1862 od Vincence Brandla, který vyslovuje domněnku o možnosti existence Velkomoravského Velehradu v této lokalitě. Učitel František Myklík v roce 1887 provedl "Na valách" několik zkušebních archeologických sond, v jedné sondě nalezl lidskou lebku, a přesto prohlásil, že je to "místo netknuté rukou". K jeho závěru se připojil i M.Kříž, který na tomto území rovněž prováděl roku 1889 průzkum. Jejich závěry přejal zemský konzervátor, Inocenc Ladislav Červinka, a použil je k negaci historického významu Starého Města v době Velkomoravské říše (HRUBÝ, V. 1955, s.40-41).

V roce 1874 popsal učitel Julius Jeroným Christin pozůstatky valového opevnění směřujícího od kříže „Nad kopánkou“ k řece Moravě. Tato hráz byla zakreslena v katastrální mapě Starého Města z roku 1827 a měla místní název „Stará příkopa“. V roce 1841 byl při budování železniční trati severní dráhy val snížen a porušen (ZELNITIUS, A. 1942, s.40). Ještě v roce 1896 byl po celé délce znatelný, ale v roce 1930 byly viditelné jen některé zbytky. Roku 1898 na něm byla vybudována silnice od cukrovaru směrem na Velehrad. Od roku 1902 byl nazván podle objevitele -"Christinovým valem". Archeologickým výzkumem pozůstatku valu v roce 1954 u cukrovaru bylo zjištěno: „dosahoval výšky 119 cm nad tehdejší okolní úrovní, ale 209 cm nad úrovní souběžné cesty, s hlinotopíscítým násypem v základu 7,45 m širokým … bázi násypu tvořila 35 cm vrstva hnědošedé hlíny … přímo pod valovým násypem: ve žlabu asi 40 cm širokém a 100 cm hlubokém zbyly stopy zapuštěné části dřevěné hradby“(HRUBÝ, V. 1955, s.214-224).

V roce 1996 zmizely vybudováním silničního obchvatu kolem Starého Města i poslední zbytky valu.

Kromě tohoto valu byla v blízkosti starého řečiště řeky Moravy objevena opevnění místně označená „Přední kruhy“, „Zadní kruhy“, „Prostřední kruhy“ a vyvýšenina „Čertůj kút“, která „prý čněla nad Moravou jako Vyšehrad nad Vltavou“ (ZELNITIUS, A. 1942, s.40-43).

V lokalitě "Na valách" byla v roce 1897 zahájena těžba písku. Při skrývce zeminy byly shrabovány kosterní hroby i s milodary, o kterých se domnívali, že pocházejí z 30-leté války.V roce 1912 prohlíží pískoviště Em.Šimek, datuje pohřebiště do 9. až 10.století a předává zprávu dr.L.Niederlovi do Státního archeologického ústavu. Válečné události neumožnily provést záchranný výzkum, a tak byla v letech 1897 - 1924 zničena jedna z nejvýznamnějších částí hřbitova "Na valách"- asi 500 až 600 hrobů a zničilo se nespočitatelné množství železných předmětů, nádob, stříbrných a zlatých šperků (HRUBÝ, V. 1955, s.41-42).

V roce 1922 přichází do Starého Města jako učitel Antonín Zelnitius a je rozhodnut provádět výzkumné práce, protože byl obeznámen se zprávami předchozích průzkumů Františka Pluskala Moravičanského, J.J.Christina, Fr.Myklíka, J.Homoly, Fr.Přikryla a dalších. Zájem o archeologii v A. Zelnitiovi podnítil významný český archeolog Jan Hellich z Poděbrad. Věděl, že v Klečkově písečníku "Na valách" se nacházely lidské kostry, zlaté a stříbrné předměty, a proto se na tuto lokalitu zaměřil, aby zabránil dalšímu ničení pohřebiště. Po prohlídce pískoviště upozornil na možnost nálezů historické ceny jak staroměstské obecní zastupitelstvo, tak i význačné osobnosti Starého Města. Přesvědčil je o nezbytnosti záchranného výzkumu "Na valách". Z jeho iniciativy byl 27.12.1922 založen Muzejní spolek Starý Velehrad – Staré Město. Spolek jej pověřil, aby se pokusil zjistit stáří hřbitova v této lokalitě, o kterém se všeobecně tvrdilo, že je pohřebištěm švédských vojáků z třicetileté války. V roce 1924 byla při těžbě písku nalezena zlatá náušnice a další předměty a milodary. Zelnitius upozornil na tyto důležité nálezy Památkový úřad a Moravské muzeum v Brně, ale nedostal žádnou odpověď. Nálezy si prohlédl zemský konzervátor I.L.Červinka, zlatou náušnici zabavil a označil je za nevýznamné. Tyto nálezy podnítily místní Muzejní spolek „Starý Velehrad“, aby uvolnil prostředky pro záchranu nalezených věcí (BATŮŠEK, S. 1996, s.24).

V roce 1925 je obnoven archeologický spolek „Starý Velehrad“, původně založený Nevěřilem z nadšených amatérských badatelů. V roce 1930 spolek začal vydávat obnovený „Sborník velehradský“.

Výzkumné práce vázly, protože chyběly peníze. Zelnitius se obrátil s žádostí na Státní instituce. V červenci 1927 navštěvuje Staré Město L.Niederle a je dosaženými archeologickými výsledky překvapen a nabádá Zelnitiuse k výzkumu celého pohřebiště. Slíbil podporu a subvenci od Státního archeologického ústavu v Praze. O výsledcích výzkumu informoval ředitele tohoto ústavu K.Buchtelu, a Muzejní spolek obdržel dotaci 500 Kč. V zápětí je vyplacen státní příspěvek ve výši 5000 Kč povolený místopředsedou vlády Dr. Šrámkem, aby se ukládaly významné nálezy hřbitova a datovaly jeho stáří (Tamtéž, s.24).

V září píše Zelnitius v olomouckém deníku Našinec o výsledcích svých archeologických výzkumů a průběžně ve spolkovém periodiku „Sborník Velehradský“, do kterého uložil většinu svých nálezových zpráv, pojednání a studií..

Od roku 1928 se na výzkumech podíleli i význační čeští badatelé: ředitel Státního archeologického ústavu K. Buchtela, vědci L.Niederle , J.Böhm a Groh. Bylo při nich prozkoumáno více než 300 hrobů a valové opevnění. Poznatky z těchto výzkumů byly poprvé

souhrně publikovány ve Zprávách Státního archeologického ústavu (č.1, 1929, s.1-35) s názvem: „Staroslovanské pohřebiště ve Starém Městě u Uherského Hradiště“ vypracované L. Niederlem a A.Zelnitiusem.

L.Niederle zde konstatoval: „Dosavadní nálezy zařazují hřbitov staroměstský do devátého a desátého století. Pohřebiště přežilo i pád říše velkomoravské a trvalo dále v desátém století“ (BATŮŠEK,S. 1966, s.24).

Po prostudování "Zpráv" archeolog J.Hellich napsal Zelnitiusovi: "Milodary z Hradiště jsou bez odporu nejbohatším nalezištěm slovanským posud objeveným, a proto máte nesmrtelnou zásluhu, že jste se výzkumu ujal“ (BATŮŠEK, S. 1996, s.24). V roce 1930 František Dvorník na III. byzantologickém kongresu v Aténách seznámil svět s bohatstvím nálezů ve Starém Městě (BATŮŠEK, S. 1992, s.8).

Zásluhy Ant.Zelnitiuse byly oceněny:

- v roce 1929, kdy se stal čestným občanem Starého Města (BATŮŠEK, S. 1995, s.III),

- v roce 1932 byl jmenován místním jednatelem archeologické komise při České akademii věd (GALUŠKA, L. 1997, s.7),

- v roce1935 byl jmenován jednatelem SAÚ pro okresy Uherské Hradiště a Uherský Ostroh (GALUŠKA, L. 1997, s. 7),

- v roce 1949 mu byla udělena krajská cena za celoživotní dílo, obdržel čestný dar města Uherské Hradiště (GALUŠKA, L.1997, s.7)

- papež Pius XII jej poctil udělením papežského řádu "Pro Ecclesia et Pontifice" za zásluhy a objasnění staromoravských církevních dějin (BATŮŠEK, S. 1994, s.8).

Funkci vedoucího archeologických výzkumů ve Starém Městě zastával do roku 1947, kdy se jí pro nemoc a stáří vzdal. V roce 1957 po těžké nemoci A.Zelnitius umírá a jeho zásluhou se stal Velkomoravský Veligrad - Staré Město - známým ve světové archeologii.

Od roku 1948 se ujímá vedení výzkumů Vilém Hrubý – učitel a správce archeologické sbírky Slováckého muzea. Pokračoval ve výzkumech svého předchůdce a objevil základy prvního zděného kostela z doby Velké Moravy ve Starém Městě v lokalitě "Na valách" a prozkoumal v okolí téměř 1500 hrobů. Vedl důkladný archeologický průzkum základů: kostela na Modré, v Sadech, svatého Víta a pozůstatků paláce velmože ve Starém Městě. J. Böhmem je považován za “průkopníka v objevování velkomoravské architektury a patří mezi badatele, kteří nejvíc přispěli k poznání našich nestarších dějin“ (GALUŠKA, L. 1992, s.8).

Archeologické odkryvy v 40. až 60.letech 20.století popsal v publikaci "Staré Město - Velkomoravský Velehrad" a vysoce byly hodnoceny jeho výzkumy. Podílel se na výchově nové archeologické generace na filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně. V roce 1957 habilituje v oboru prehistorie a slovanské archeologie. V roce 1960 je jmenován docentem a kandidátem historických věd, v roce 1966 se stává doktorem věd a o tři roky později profesorem prehistorické archeologie (GALUŠKA,L.1992, s.8).

V roce 1985 V. Hrubý náhle umírá, jeho zprávy o výsledcích archeologických výzkumů před smrtí zůstaly nedokončeny.

Domnívám se, že jeho celoživotní průkopnické dílo i zásluhy nebyly dosud (dle mého názoru) dostatečně oceněny.

Současné archeologické výzkumy a odkryvy ve staroměstské lokalitě vede od roku 1986 Dr. Luděk Galuška z Moravského zemského muzea Brně. Výsledky archeologických výzkumů a publikační činnost potvrzují, že je důstojným pokračovatelem v díle V.Hrubého.

Mgr. František Foltýnek